

תוכניות גלובליות ועולמות-חיים מקומיים: מורשות קולוניאליות של שימור, שלילת זכויות ומשילות סביבתית בהודו הפוסט-קולוניאלית

שאלני רנדריה

אוניברסיטת צ'ריך, שווייץ

האימפריאליזם חולל תמורות עמוקות הן בקטגוריות המשמשות להמשגת הטבע והחברה והן במערכי הפיקוח על הטבע והחברה – המוסדיים והמשפטיים – במטרופולין ובמושבות. שינויים מרחיקי לכת בתפיסת האקולוגיה ובמושגי הטבע המונחים ביסודה הם בין המרכיבים החשובים ביותר במורשת שהותיר אחריו השלטון הקולוניאלי הבריטי בהודו: הטבע החל להיתפס או כזקוק לשימור מדעי או כמשאב לניצול כלכלי. המדיניות והפרקטיקות של משילות סביבתית (environmental governance) בהודו ירשו את המתחים הטבועים באידיאולוגיות הקולוניאליות של הטבע. בין המורשות הללו, שבשנים האחרונות הפכו מוקד למאבקים ממושכים, ניתן למנות את בעלות המדינה על היערות ויישום העיקרון המשפטי של הפקעה לצורכי הציבור (eminent domain), עיקרון ששחק את זכויותיהן המנהגיות הקולקטיביות של קהילות מקומיות לנכסים הציבוריים (commons); סיווג היערות על בסיס צמד העקרונות של שימור ומסחור, המונע מעניי הכפר גישה לעצים לבנייה והסקה, למספוא, לאדמות היער ויבולן; עקירתם בכפייה של מיליוני אנשים ממקומות מושבם – יערות שהוכרזו כפארקים לאומיים ושמורות טבע לחיות בר; סמכויותיה הנרחבות של רשות היערות הממשלתית על חייהן ומקורות מחייתן של אוכלוסיות מקומיות התלויות במשאבי הטבע; וכן תפקידו הבולט של ידע מדעי המבוסס על יומרות לרציונליות אוניברסלית בניהולם של משאבים טבעיים, תוך התעלמות מהידע, הנורמות והפרקטיקות המקומיים. מקרה הבוחן של משילות סביבתית בהודו שבו אדון במאמר זה מאפשר להבחין בהמשכיות (פוסט)קולוניאלית, במעתיקים ובתמורות בפרקטיקות ההסדרה, הפיקוח והאכיפה של שימור מגוון המינים הביולוגי (biodiversity) וההגנה על חיות הבר. המחקר מבוסס

* Shalini Randeria, 2006. "Global Designs and Local Lifeworlds: Colonial Legacies of Conservation, Disenfranchisement and Environmental Governance in Postcolonial India," *Interventions: International Journal of Postcolonial Studies* 8(1): 12–30. מאנגלית: זהר כוכבי; עריכה מדעית: גדי אלגזי.

על חומר אתנוגרפי מיער גיר במדינת גוג'רַט שבמערב הודו.¹ עולה מתוכו כי לא היה די בדה-קולוניזציה פורמלית כדי לפרק את הרעיונות, הפרקטיקות המוסדיות והמשטרים המשפטיים שמקורם קולוניאלי. באורח אירוני, המדיניות הסביבתית מאז שנות השבעים של המאה ה-20 תרמה דווקא להעמקת אחיזתם של מנגנוני הפיקוח והשליטה הקולוניאליים בטבע ובאוכלוסיות מקומיות. עם שילובו של הדגם האמריקני החדש של "אזורים מוגנים" בדפוסי השימור הבריטיים הישנים יותר, הרחיבה המדינה הפוסט-קולוניאלית את תחום פעולתה אל אזורים ואוכלוסיות שהיו בעבר מחוץ לטווח שליטתה הישירה של המדינה הקולוניאלית. בסיועם של הבנק העולמי ושל ארגוני שימור בינלאומיים לא ממשלתיים כגון הקרן העולמית לשימור הטבע (WWF), הרחיב המשטר החדש של "סביבתיות גלובלית", כפי שכינה אותו גולדמן, את שליטתה של המדינה הפוסט-קולוניאלית על פני שטחים וקהילות נוספים בפריפריה – וזאת, בשמו של "פיתוח" אקולוגי (Goldman 2001, 503).² אך במאמציהם להגן על אורחות חיייהם ומקורות מחיייהם של שוכני היערות עשו מתנגדי האידיאולוגיה הסביבתית הניאו-ליברלית בהודו שימוש הן בנורמות בינלאומיות של זכויות אדם ובעקרונות המשפט האמריקני בנושאים סביבתיים, והן במדיניותו של הבנק העולמי בנוגע ליישוב מחדש, במקום להסתמך רק על מסורות ישנות יותר, קדם-קולוניאליות, של תפיסת הטבע והחיים עמו. מבקרי התיאוריה הפוסט-קולוניאלית הרבו לטעון כי היא מציעה פרשנות אחת ואחידה להתנסויות שונות בתקופה הקולוניאלית ולתהליכי דה-קולוניזציה שהתרחשו במקומות ובזמנים שונים. במקום לפתח תיאוריה כללית על בסיס הניסיון ההודי, שלכל הדעות הטביע את חותמו על המחשבה הפוסט-קולוניאלית, אבסס את טיעונו על חומר אתנוגרפי ממקום המצוי בשוליה של המדינה ההודית. עבודת שדה אנתרופולוגית המייצרת ידע ממוקם (situated knowledge, ידע ממוקם מסוים ועל אודותיו) ממקדת את תשומת לבנו בייחודו ההיסטורי והגיאוגרפי. יתרה מכך: יער גיר, בית גידולו של האריה האסיאתי ואתר פרויקט לשימור מגוון המינים הביולוגי במימון הבנק העולמי, מספק זווית התבוננות טובה לחקר התהליכים השזורים זה בזה של רה-קולוניזציה וקולוניאליזם פנימי, אשר לעתים קרובות גזנחו במסגרת התיאוריה הפוסט-קולוניאלית. מיקומו בפריפריה של מדינת הלאום מאפשר לבחון את צמד התהליכים של כינון טבע ובניית מדינה מנקודת מבטם של רועים, שהן השלטון הקולוניאלי והן השלטון הפוסט-קולוניאלי דחקו לשוליים. בעקבות אבחנתן של דאס ופול (Das and Poole 2004) כי ה"שוליים" אינם שוליים לפעולת

¹ דיון כללי על רבים מהקונפליקטים על מדיניות ומשפט בהקשר של אזורים מוגנים וזכויות אוכלוסיות מקומיות בהודו ראו אצל Kothari and Suri 1996. פרק 14 בספר, שנכתב על ידי שנקר נאראין (Narayan), מבוסס על הלקחים מתוכנית "אגא קאן" לתמיכה באזורים כפריים (Aga Khan Rural Support Programme); פרק 15 נכתב על ידי בהַרַט פַּטַק (Pathak), פקיד יערות ממשלתי לשעבר במדינת גוג'רַט, ומתמקד בכמה היבטים של מקרה הפארק הלאומי גיר (Gir National Park) שבו אדון להלן.
² לביקורת על פיתוח כמעריך ניאו-קולוניאלי של צורות שיח ופרקטיקות ראו Ferguson 1990 וכן Escobar 1995.

המדינה אלא מבליטים היבטים מרכזיים של תפקודה היומיומי, אני מבקשת להתחקות אחר ה(אי-)חוקיות של פרקטיקות ההסדרה והתייעוד של משילות סביבתית מתוך השוליים החברתיים והטריטוריאליים של המדינה הפוסט-קולוניאלית. אפתח בדיון קצר ב"היסטוריה הסבוכה" של פרקטיקות השימור המודרניות, הקושרת בין המרכזים האימפריאליים לבין הפריפריות שלהם (Conrad and Randeria 2002; Randeria 2002). * החומר האתנוגרפי בדבר קונפליקטים על ניהול משאבי טבע ועקירה בכפייה ביער גיר, שאציג בחלקו השני של המאמר, מעלה כי בניגוד לטיעונים הניאו-ליברליים בדבר היחלשות המדינה, הפרקטיקות המדינתיות שרירותיות ודכאניות אף יותר באזורי השוליים שלה. אך אתנוגרפיה זו חושפת גם את יחסי הגומלין המורכבים בין המדינה לשחקנים לא-מדינתיים במסגרת המשטר הגלובלי של משילות סביבתית, המתמקדת באוכלוסיות מרוחקות התלויות למחייתן במשאבי טבע. המדינה ההודית אינה ניצבת רק בפני הדרישות שמציב הבנק העולמי כתנאי לקבלת אשראי; חופש פעולתה מוגבל גם על ידי שתי מערכות נורמטיביות מנוגדות, שמקדמים שחקנים מקומיים מתוך החברה האזרחית, עם קשרים טרנס-לאומיים מגוונים: הסניף ההודי של הקרן העולמית לשימור הטבע (WWF-India) וארגוני זכויות אדם מבוססי קהילה. חלקו השלישי של המאמר עוסק בתפיסות קוסמופוליטיות מתחרות של טובת הכלל, המשתקפות בערעור מצדם של פעילים מקומיים על התפיסה המדעית הגלובלית בדבר שימור המגוון הביולוגי וההגנה על חיות בר ב"אזורים מוגנים". בסיום אנתח כמה נתיבים בלתי שגרתיים של תהליכי הגלוקליזציה של המשפט כדי לבחון כמה מבעיות הדה-קולוניזציה של הדמיון בדרום** הגלובלי.³

ההיסטוריות הסבוכות של הממשליות הסביבתית הגלובלית

מדיניות שימור הטבע ופרקטיקות שימור בעבר ובהווה מדגימות את אחת מתובנותיה המרכזיות של התיאוריה הפוסט-קולוניאלית בדבר יחסי הגומלין בין המדינה הקולוניאלית

* בעבודותיה פיתחה רנדריה את המושג היסטוריה סבוכה (entangled history) כחלופה לתפיסה השלטת, המפרידה היסטוריות של ה"מרכז" מאלו של ה"פריפריה" ומנגידה מודרנה "מערבית" לפיגור "דרומי" או "מזרחי". המונח "היסטוריות סבוכות", כאלה השזורות זו בזו, נועד להצביע על הזיקות העמוקות שבין תהליכי מודרניזציה ונחשול ועל הבעייתיות בכתיבת היסטוריה נפרדת של המרכז, המתעלמת מתהליכי הגומלין שבהם עיצבו המרכז והשוליים זה את זה (הערת העורך המדעי).

** בדיון על אי-שוויון גלובלי ושעתוקם של יחסי תלות משמש ה"דרום" העני ככינוי כולל לחברות שכוננו בעבר "חברות מתפתחות", ושמבחינה היסטורית הן חופפות במידה רבה לחברות שנמצאו תחת שליטה אימפריאלית או קולוניאלית מערבית (ושיש טעם, מנקודת מבט הפוכה, לכנותן החברות המנוחשלות), המוצבות לעומת ה"צפון" העשיר (הערת העורך המדעי).

³ רולנד רוברטסון (Robertson 1995) טבע כזכור את המונח גלוקליזציה (glocalization; "עולמקומיות") כדי לציין את האופן שבו תהליכים גלובליים ותהליכים מקומיים משתרגים אלה באלה, ולא כדי להנגיד ביניהם.

לבין מושבותיה (Cohn 1996; Stoler and Cooper 1997). לכיבוש הקולוניאלי – ובייחוד למשברים הסביבתיים באזורי הפריפריה של המערכת העולמית, שנבעו בחלקם מניצול יתר חמסני של יערות למטרות מסחריות – היתה חשיבות עצומה בגיבוש התפיסות האירופיות ביחס לטבע (Adams and Mulligan 2002). האופן שבו הטבע נחוה ונתפס במושבות הקולוניאליות השפיע על התפתחותם של מדעי הטבע בכלל ושל הגישה המדעית לטבע בפרט. לקולוניאליזם היה אפוא תפקיד מכונן בהתהוותן של תפיסות טבע ואסטרטגיות השימור המערביות המודרניות, של צורות חדשות של מומחיות טכנית ושל משטרים מוסדיים ליישום תפיסות אלה (Grove 1995). עם זאת, גם תפיסות השימור המודרניות לא הגיעו מן המדינה הקולוניאלית אל המושבות כשהן מוגמרות ומגובשות לחלוטין. ידע והגות סביבתיים הודיים ומערכות מקומית של סיווג צמחים ופרשנות עולם הטבע מילאו תפקיד חשוב בגיבושה של המחשבה הסביבתית המערבית; תפקיד דומה מילאו גם תפיסות של הטבע ופרקטיקות של שימור, שהופיעו ונוסו לראשונה באיי הודו המערבית, באיי האוקיינוס ההודי וכן בהודו עצמה במאות ה-17 וה-18 (שם).

המערכות המוסדיות שהוקמו בהודו לשימור היערות שימשו אבטיפוס לתוכניות השימור שפותחו בדרום-מזרח אסיה, אפריקה ואוסטרליה, ולאחר מכן גם בצפון אמריקה (שם, 12). מצד אחר, תפיסות ומוסדות מערביים מילאו תפקיד מרכזי בעיצובם של תפיסות ומוסדות (פוסט)קולוניאליים לניהול הטבע. אידיאולוגיות ופרקטיקות שימור עכשוויות, במערב ובשאר העולם, נושאות אפוא את חותמם של מקורות שזורים אלה. שימור היערות וניצולם המסחרי בהודו הקולוניאלית הלכו והתפתחו בד בבד עם קיצוץ זכויותיהן של הקהילות המקומיות (Gadgil and Guha 1993). המשטרים המדעיים החדשים של ניהול משאבי הטבע השליטו יחס שונה אל הכפריים ושוכני היערות. בעוד שקודם לכן הם נהנו ממגוון רחב מאוד של זכויות מנהגיות על אדמות היער ויבולן, הרי מכאן ואילך התייחסו אליהם כמי שמחזיקים בזכויות מוגבלות או בהיתרי שימוש בלבד, ולעתים תכופות כאל מסיגי גבול או מפרי חוק. ההתנגדות לשלטון הקולוניאלי, לרבות התהוותן של תנועות אנטי-קולוניאליות, התגבשה לעתים קרובות גם סביב ההתנגדות לתוצאותיה השליליות של המדיניות הקולוניאלית על דפוסי המחיה של קהילות מקומיות התלויות במשאבי היער (שם).

דפוסי הממשליות האקולוגית החדשים של ימינו, שהם תוצר תהליכי גלובליזציה, מקפלים בתוכם יסודות של אידיאולוגיות שימור מערביות שונות, המהוות חלק מההיסטוריה הקולוניאלית המורכבת של שימור הטבע באזורים רבים בעולם. אחד מהם הוא התפיסה השלטת של שימור מגוון המינים הביולוגי (biodiversity conservation), שנוסחה חגיגית באמנה הבינלאומית בדבר שימור מגוון המינים הביולוגי. תפיסה זו מושתתת על הדגם האמריקני של פארקים לאומיים: כינון שמורות בלתי מיושבות של טבע פראי על בסיס זיהויים המדעי של אזורי מגוון ביולוגי חיוניים המוגדרים "אזורים מוגנים", שימורם והסדרתם. את שורשיו ההיסטוריים של רעיון "האזורים המוגנים" ניתן למצוא במתחמי הצייד והיער

המלכותיים באירופה ואסיה כמו גם במדינות הסביבתית הקולוניאלית באסיה ובאפריקה, שתחמה שמורות יער לשימוש בעצים ושטחי ציד לשימושם של הפקידים הקולוניאליים בזמנם הפנוי (Orlove and Brush 1996, 330).

המושג "אזורים מוגנים", המהווה ציר מרכזי במשטר הסביבתי הגלובלי, פותח על ידי האיגוד הבינלאומי לשימור הטבע ומשאבי הטבע (IUCN) כשם כולל לפארקים לאומיים, שמורות טבע ושמורות לחיות בר. ב-1985 נקבע סיווג מדורג של שמונה קטגוריות של אזורים מוגנים לפי מטרות ניהולם ופרקטיקות ההסדרה שלהם, ובהתאם לכך – לפי מידת הגבלת זכויותיהן של האוכלוסיות המתגוררות בהם.⁴ במהלך 25 השנים האחרונות גדל שטחם של האזורים המוגנים בעולם פי ארבעה. בהודו גדל מספרם מ-65 בשנת 1977 ל-554 בשנת 2000, וחיים בהם למעלה משלושה מיליון איש (Apte and Kothari 2000). כיום אזורים אלו כוללים שטח של כ-154,037.38 קמ"ר, כ-4.69 אחוזים משטחה של הודו, והתכנון הוא להרחיבם לשישה אחוזים משטחה של תת-היבשת (Rangarajan 2000). ארגון הטבע בכל רחבי העולם במסגרת תחביר אחיד של "מגוון מינים ביולוגי" ו"אזורים מוגנים" מאפשר את יצירתו של מה שווילק כינה מבנה גלובלי לפרשנותם ולניהולם של הבדלים מקומיים (Wilk monocultures of the) או "מונוקולטורות של התודעה" (1995). אוצר מילים משותף – (mind), בביטוייה הקולע של ונדנה שיבא (Shiva 1993) – הופך את ההבדלים בין זירות מקומיות לצפויים ומובנים עבור מומחים ומנהלים, ובה בעת מאפשר להפעיל על זירות אלה טכניקות משותפות של מדידה ושליטה. ההגמוניה החדשה מתבטאת אפוא ביצירתה של רשת פרשנית אחת ואחידה להגדרת המגוון הטבעי ומערך אחד של פרקטיקות מדעיות ומוסדיות לטיפול במגוון זה.

את החזון הסביבתי המתיימר לרציונליות מדעית מקדמים ארגונים לא ממשלתיים בינלאומיים בעלי עוצמה רבה, כגון הקרן העולמית לשימור הטבע (WWF), ארגון השימור הבינלאומי (CI) והארגון לשמירת הטבע (TNC), המתפקדים כשומרים מטעם עצמם של "מגוון המינים הביולוגי" בכל רחבי העולם. כל שלושת הארגונים שינו את סדרי העדיפויות שלהם ואת דרכי פעולתם: "בקביעת סדר היום שלהם, הם מתמקדים מעתה באסטרטגיות שימור בקנה מידה רחב ובחשיבות המדעית ולא במציאות החברתית" (Chapin 2004, 18). לדוגמה, הקרן העולמית הבינלאומית לשימור הטבע (WWF-International), שבשנת 2000 העסיקה צוות של כ-4,000 עובדים ותקציבה היה כ-350 מיליון דולר אמריקני, פועלת בתשעים ארצות. כארגון המשתף פעולה עם הבנק העולמי בתוכניותיו הסביבתיות, הקרן היא רכיב בארכיטקטורה שלמה של משילות גלובלית. במהלך המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 הופצו תפיסות, מוסדות ופרקטיקות של שימור באימפריה הבריטית באמצעות הבירוקרטיה הקולוניאלית ורשתות של מומחים מדעיים, ואילו כיום, לעומת זאת, האחראים להפצתם הגלובלית של המשטרים החדשים של משילות סביבתית אל מדינות הלוואות כספים

⁴ לדיון ביקורתי בטיפולוגיה זו ראו Orlove and Brush 1996.

מהבנק העולמי הם ארגוני פיתוח דו-צדדיים ורב-צדדיים וארגונים סביבתיים לא ממשלתיים בינלאומיים ויועציהם (Escobar 1995; Brosius 1999).

בעבר סווגו ונוצלו היערות כמושבות הקולוניאליות לטובתן של המעצמות האימפריאליות. כיום מוכפפים מרחבים בכל הארצות הללו ל"מאמצים חדשים לסווג טריטוריות, להשתלט עליהן ולהפקיע אותן אל מחוץ לתחומי המדינה (transnationalize) בשם ה"משילות האקולוגית" (eco-governance), בהתאם לצרכים סביבתיים המוגדרים באופן מדעי ולרגישויות האקולוגיות של מומחים (Goldman 2001, 499). מתוך הנחה שיש בעיה גלובלית של שימור מגוון המינים הביולוגי, איתרה לדוגמה הקרן העולמית לשימור ברחבי העולם 232 "מוקדים של מגוון המינים הביולוגי" הזקוקים להגנה דחופה, בלא קשר לגבולותיהן או לתחומי ריבונותן של מדינות. הקרן ערכה דירוג גלובלי של האזורים המוגנים האלה לפי חומרת הסכנה להכחדתם בעיני מומחים לנושא. היא מגנה אפוא על מה שהיננס מכנה "מקומות גלובליים" – מרחבים שניתן לקבוע את חשיבותם רק על ידי השוואות ומדידות בקנה מידה גלובלי על בסיס מנגנונים מדעיים של מעקב אקולוגי (Heins 2001, 208). במערכים גלובליים כאלה אין כל מקום לשקול את האינטרסים והניסיון של אוכלוסיות מקומיות, את מערכות הידע ואסטרטגיות ההישרדות שלהן.

במסגרת השקפה ביוצנטרית זו של יחסים אנטגוניסטיים בין החברה לטבע, הטבע מוצג כמרחב פראי בראשיתי בעל יכולת ויסות עצמי, שלו נשקף איום בשל שימוש בזבזני במשאבים ובשל אורח החיים הבלתי-אקולוגי של האוכלוסייה המקומית. המסקנה המתבקשת היא כי יש לעקור את הקהילות המקומיות מאזורים אלה או להגביל באופן חמור את זכויות הגישה שלהן לאותם אזורים. נוכח כישלונם החוזר ונשנה של פרויקטים לשימור המאורגנים מלמעלה, הפך כיום "שיתופם" של שוכני היערות והילידים בפרויקטים כאלה למרכיב בעקרונות המשילות הניאור-ליברלית הירוקה החדשה.⁵ אך במסגרת משטר גלובלי זה, "השתתפותן" של קהילות מקומיות מוגבלת ליישום היעיל של תוכניות וסדרי עדיפויות שנקבעו על ידי מומחים לענייני הסביבה ופקידים במישור הלאומי או הבינלאומי. קהילות מקומיות אינן נתפסות כבעלים של משאבים שהם חלק מנחלות הציבור (commons); אופני השימוש המסורתיים שלהן במשאבים נמחקים ונחשבים למנהג מקומי בלבד, ואילו הידע שלהן ביחס לטבע אינו משמש בסיס לאסטרטגיות שימור הרגישות להקשרים החברתיים והתרבותיים השונים.

הפיכתם של נופים – הן בתקופה הקולוניאלית והן בימינו – ל"סביבה", ל"משאבי טבע", ל"מגוון מינים ביולוגי" ול"אזורים מוגנים", המנתקת אותם מזכויות השימוש ומן התביעות התרבותיות של האנשים המתגוררים בהם, היתה ועודנה פרויקט פוליטי. אידיאולוגיות מסוג זה תמיד חייבו סיווג משפטי מחודש של האנשים והנופים בניגוד

⁵ הנוסח של "העקרונות והקווים המנחים ביחס לילידים ואזורים מוגנים" מופיע באתר הבית של הקרן העולמית לשימור: http://assets.panda.org/downloads/pa_princguide_en.pdf, נבדק ב-26.8.2010.

להתנסות המקומית בטבע ולזהותן העצמית של קהילות התלויות למחייתן במשאבים. תיחומם של אזורים רבי ערך מבחינה אקולוגית או מסחרית ושמירת גבולותיהם על בסיס הכפפתם למערכות סיווג ומשטרי קניין אחידים וגלובליים, גורמים להדרתן של קהילות מקומיות במידה משתנה. כאז כן היום מהלכים כאלה מתבצעים תוך שימוש במידה זו או אחרת של כפייה. כפי שטענו דאס ופול, מקומות כאלה "לא בדיוק נמצאים מחוץ למדינה, אלא... זורמים דרך גופה" (Das and Poole 2004, 13).

בהקשר זה ניתן ללמוד רבות מן הדרך שבה נחקק והתעצב חוק ההגנה על חיות הבר בהודו הפוסט-קולוניאלית.⁶ טיוטת החוק נערכה בסיועו המקצועי של מכון סמית'סוניאן שבארצות הברית ונוסחה על בסיס התפיסה והאידיאל האמריקניים של מרחבי פרא בלתי מיושבים (wilderness). את שורשי ההיגיון שביסודו ניתן לאתר בחוק הגנת פילי הבר של ממשלת מדראס משנת 1873, וכן בחוק הגנת ציפורי בר וחיות בר משנת 1912 (Protection Act VIII), אשר חל כמעט על כל הודו הבריטית, קבע עונות לציד והסדיר ציד של מינים מסוימים באמצעות מתן רישיונות. היה זה דבר החקיקה המודרני הראשון האוסר הרג ציפורי בר וציד חיות גדולות, ובניסוחו המתוקן משנת 1935 גם קבע שיוקמו מקלטים לחיות בר. אך כחובכי ציד מושבעים, לבריטים לא היה עניין של ממש בהגנה על חיות הבר. יוזמה ראשונה בכיוון זה עשו בשנות החמישים נסיכים לשעבר,* שנהגו להתרועע עם פקידים קולוניאליים בשטחי הציד המלכותיים, ואשר אחדים מהם הפכו לאחר מכן לחברים בעלי השפעה רבה בשלוחה ההודית של קרן השימור העולמית (Rangarajan 2000).

לשפה ולפרקטיקות הגלובליות החדשות של שימור מגוון המינים הביולוגי ברמה גלובלית יש אפוא אילן יוחסין קולוניאלי מורכב. דפוס הניהול הנוקשים של שטחי היערות ורמת המעורבות הגבוהה של המדינה בניהולם ברוב המדינות הפוסט-קולוניאליות הלוות כספים מהבנק העולמי טבועים בחותם מוצאם הקולוניאלי. וכפי שהזכיר ריצ'רד גרוב, אמצעים אלה, שנאכפו בהצלחה גדולה במסגרת שליטה קולוניאלית — קשה להעלות על הדעת שניתן היה להנהיג אותם באירופה (Grove 1995, 7). המורשת הרעיונית של פיקוח על הטבע ועל אוכלוסיות התלויות במשאבי טבע מובנית בתוך הפרקטיקות של המדינה הפוסט-קולוניאלית ומוסדותיה. המדינה הפוסט-קולוניאלית ירשה את המדיניות הקולוניאלית כפולת הפנים ביחס לטבע, שבעת ובעונה אחת דיברה בשבחי שימורו ובשבחי מיצוי הרווחים הכלכליים הגלומים בו — סכיון פרניה שהוחמרה על ידי הנחיות המדיניות הסביבתית הניאו-ליברלית של הבנק העולמי.

⁶ דיוואן ורוזנקרנץ (Divan and Rosencranz 2002) סוקרים את דברי החקיקה והמדיניות של הממשלה המרכזית והמדינות בהודו, וכן את סעיפי החוקה הנוגעים למשפט הסביבתי.

* האימפריה הבריטית בהודו התחלקה לשניים: אזור הכפוף במישור למושל הבריטי (British India) ומאות נסיכויות (Native States או Princely States), שלא נוהלו במישור על ידי הבריטים ובראשן עמדו נסיכים הודים. לאחר העצמאות שולבו המדינות בהודו המאוחדת, אך הנסיכים הורשו להמשיך ולהחזיק בתאריהם ובמשכנותיהם וגם זכו להקצבה שנתית מטעם המדינה עד שנת 1971 (הערת העורך המדעי).

מאבקים על חלק הארי: עדרי בופלו, רועים, מחלקת היערות והבנק העולמי

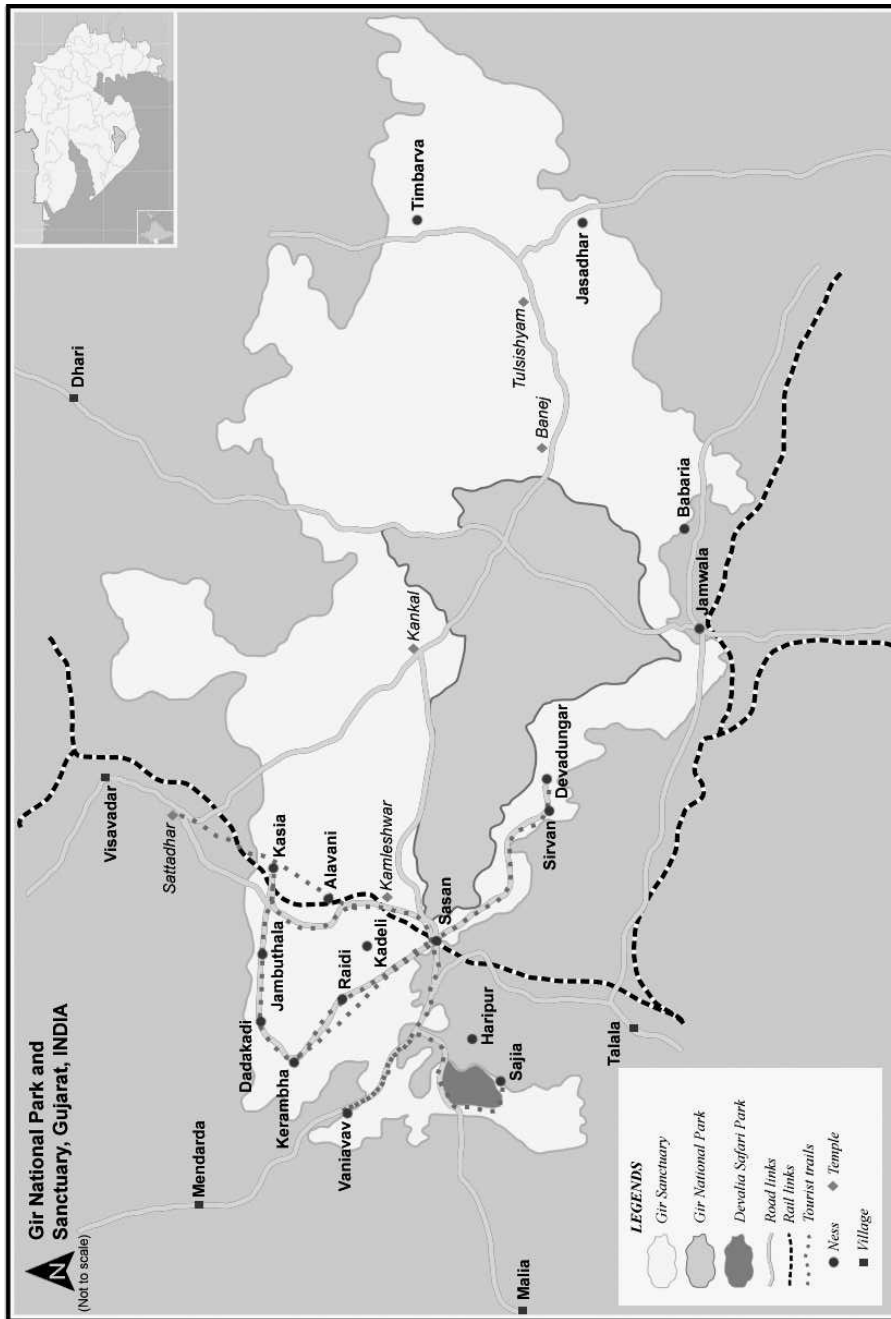
החומר האמפירי על משילות סביבתית וכרסום בזכויות המנהגיות מקורו בתוכנית שימור מגוון המינים הביולוגי ביער גיר (מדינת גוג'רט שבמערב הודו), הממומנת על ידי הבנק העולמי.⁷ יער גיר, השוכן במחוזות ג'ונגד (Junagadh), אמרלי (Amreli) ורג'קוט (Rajkot), הוא סביבת המחיה הטבעית האחרונה של כ-304 אריות אסיאתיים, לפי המפקד שנערך ב-1995. פרויקט גיר, שמומן על ידי הבנק העולמי מ-1996 ועד 2004, הוא חלק מתוכנית מקיפה יותר של "פיתוח אקולוגי" בשבעה אזורים נוספים בהודו, שתקציבה הכולל הוא כ-67 מיליון דולר אמריקני. מטרת הפרויקט היא לשפר את ניהולם של אזורים מוגנים בעלי מגוון מינים ביולוגי משמעותי מבחינה גלובלית ולאפשר לאוכלוסייה המקומית לקחת חלק גדול יותר בשימורם. אזור הפרויקט בגוג'רט מעולם לא היה תחת שלטון קולוניאלי ישיר. ב-1947, עם התמזגותן של נסיכויות ברודה (Baroda) וג'ונגד באיחוד ההודי, הפך יער גיר לחלק ממחוז סורשטרה ומאוחר יותר לחלק מהמדינה החדשה גוג'רט, שהוקמה ב-1956 באזורים שקודם לכן השתייכו לפרובינציית בומביי. ב-1965 הכריזה ממשלת גוג'רט על חלקים מיער גיר כמקלט לחיות בר, וב-1975 הפך האזור העשיר במגוון מינים ביולוגי שבמרכזו המקלט לפארק הלאומי גיר (Gir National Park).⁸

בתוך השטח המסווג כ"אזור מוגן", שטח המקיף הן את המקלט והן את הפארק הלאומי (ראו מפה להלן) יש כיום כ-54 כפרים קטנים (*nes*) של קהילות רועים בעלות משק חי (*Maldharis*), המונות כ-2,540 נפשות (Singh and Kamboj 1996, 14). משפחות אלה, המשתייכות לקסטות ההינדיות רברי (Rabari), שראן (Charan) וברוואד (Bharwad), מגדלות בעלי חיים ומוכרות מוצרי חלב ומכונות על שם משלח ידן מלדהארי (Maldhari), בעלי בקר). מעריכים שכ-14,200 ראשי בקר, השייכים למשפחות רועים אלו ולשוכני יערות אחרים, רועים בתחומי המקלט, אך אסור להם לעבור לתחומי השטח המצומצם יותר, המוגדר "פארק לאומי". לפי נורמות השימור המקובלות בעולם ומיושמות על ידי רשות היערות הממשלתית, לרועים יש זכות מוגבלת למגורים, לגישה ולשימוש באזורים המוגדרים כמקלטים (למשל, לרעות בקר, לאסוף מספוא ועצי הסקה וללקט מיבול היער, להשתמש במים ובכבישים), ואין להם זכות לגור באזורים המוכרזים כפארקים לאומיים או

⁷ עבודת השדה בקרב הרועים ביער גיר והראיונות עם פעילי שטח בססן (Sasan), סורשטרה (Saurashtra) ואמֶדַבְד (Ahmedabad) נערכו בדצמבר 2000, במסגרת הפרויקט הבינלאומי "להמציא מחדש את השחרור החברתי" בחסותם של קרן מקרתור (MacArthur Foundation) והמרכז למחקרים חברתיים באוניברסיטת קואימברה. תודותיי לאצ'יוט יאגניק (Achyut Yagnik), אשוק שרימאלי (Ashok Shrimali) ווארשה גאנגולי (Varsha Ganguly) מ-SETU (Center for Social Knowledge and Action) שבאֶדַבְד, על האירוח הנדיב במהלך ביקור זה באזור ושני ביקורי המארחים יותר ב-2001 וב-2003, על הגישה לחומר המתועד, ובעיקר על דיונים רבים ומעמיקים בנושאים שבהם עוסק מאמר זה.

⁸ מקלט גיר כולל בתוכו "אזור מוגן" של כ-1,412 קמ"ר, ש-258.71 קמ"ר מתוכם מהווים את הפארק הלאומי. פארק זה מוקף על ידי המקלט המשתרע על פני 1153.41 קמ"ר.

להיכנס לתחומם. יתרה מזו: באזור המוגן, שדרכו עוברים ארבעה כבישים ציבוריים גדולים ומסילת רכבת, יש גם כמה חורשות המקודשות לאלות ומצבות זיכרון לקדושים, וכן שלושה אתרי מקדשים גדולים – קנקיי (Kankai), בנג' (Banej) וטולסיסהיאם (Tulsishyam) – שאותם פוקדים בכל שנה 70,000–80,000 עולי רגל (Narayan 1996). ממוקמים בו גם 14 "כפרי יערות" (forest-villages), שתושביהם מעבדים חלקות יער שחכרו לטווח קצר מרשות היערות, בהמשך לזכויות שימוש, שהוענקו להם בשעתן על ידי הנסיכים. משטר האזורים המוגנים מנסה להפוך את שוכני היערות לתושבים בלתי חוקיים או למסיגי גבול, ואת הנוף – השזור במרקם החברתי, בדפוסי המחיייה שלהם ובאמונותיהם הדתיות – למרחב בילויים ופנאי עבור מעמדות הביניים העירוניים.

אין מדובר רק בהדרתם של חברים מסוימים בגוף הפוליטי לטובתם של אחרים אלא בניסיון להפוך, באמצעות חוקים מיוחדים, אוכלוסיות מסוימות לכאלה שניתן להחיל עליהן צורות חדשות של הסדרה ופיקוח. חוק הגנת חיות הבר מפצל את הקהילה הפוליטית בהתאם למקום מגוריהם של חבריה בטריטוריה של מדינת הלאום, ומנשל מזכויותיהם פרטים וקהילות החיים באזורים המוכרזים כ"מוגנים". החוק משרטט גבולות פנימיים חדשים, באופן השולל מקבוצות מסוימות את הזכויות שמהן נהנו בעבר: ניתן לעקור אותן בכפייה מאזורים אלו לשם שימור המגוון הביולוגי ולכפות עליהן בשם טובת הכלל צורת מחיה שונה מזו שהיו מורגלים בה. כתוצאה מתהליך משפטי סבוך תושבי אזורים מוגנים ופארקים לאומיים מוצאים עצמם חיים חיים חשופים (Fitzpatrick 2001). מן התושבים שהותר להם להישאר באזורים שהוכרזו כמקלט לחיות בר נשללים שירותים מודרניים בסיסיים כגון חשמל, דרכים סלולות ותשתיות חיוניות כמו בתי ספר ומרפאות, והכל בשם השימור. מחירה של אי-עקירה הוא "נחשלות כפויה" (enforced primitivism; Wilder 1997).

(217)

מבחינת חשדנותה הרבה ועוינותה כלפי נוודים ורועים אין הבדל בין המדינה הפוסט-קולוניאלית לבין קודמתה הקולוניאלית. המשפחות שיושבו מחדש מחוץ לתחומי האזור המוגן בתחילת פרויקט המקלט לאריות ביער גיר ב-1972, איבדו את מקור מחייתן כרועים ואת זכויותיהן המנהגיות לגישה לשטחים הציבוריים (commons), והפכו כתוצאה מכך לעובדים שכירים. עם הכרזתן של "אדמות שממה" (wastelands) בכפרים המקיפים את האזור ל"יערות מוגנים" על פי חוק היערות ההודי משנת 1927 (עוד חוק קולוניאלי שהמדינה הפוסט-קולוניאלית המשיכה לעשות בו שימוש) לא נותרה כמעט אדמת מרעה שזמינה לכפריים. וכך, יושבי הכפרים הללו הגובלים בפארק הלאומי – ובכללם הכפריים שנעקרו בעצמם מהפארק הלאומי – נאלצים לרעות את הבקר שלהם בתוך תחומי המקלט, תוך העלמת עין מצדם של הרועים הממשיכים לחיות שם. אך גם לאריות לא צמחה תועלת מעקירתם של הרועים ועדריהם, שכן הבקר שהיה זמין לאריות כטרף הידלדל מאוד. האריות, שאינם ידועים בנטייתם לכבד גבולות שהותוו על בסיס עקרונות השימור המדעי, נאלצו לפיכך לנדוד מחוץ לתחומי הפארק לאזורים אחרים בתחום המקלט ואפילו מעבר

לו בחיפוש אחר טרף. בשנים האחרונות נאלצו לירות בחלק מהאריות, שכן הם החלו לצוד בקר בכפרים הגובלים ביער גיר ואפילו הפכו לטורפי אדם. כפי שכמה רועים ציינו בפניי, קשה לראות בכך הצלחה של מדיניות ההגנה על חיות הבר!

האירוניה, שלא נעלמה מעיניהם של בני שיחי, היא שבעוד האריות חופשיים להסתובב בחיפוש אחר טרף בתחומי הפארק הלאומי, באזור המוגן ואף מחוצה לו – הרועים ושאר תושבי האזור סובלים מהשפלות ומהגבלות. צ'נדרסין מהידה (Chandrasinh Mahida), פעיל מקומי, חלק עמי את תחושתו:

באזור יער גיר עדיף להיוולד מחדש בתור אריה מאשר בתור בן אדם. לאריות יש כאן יותר זכויות ויותר מימון בינלאומי ותמיכה. אפילו הבנק הלאומי מודאג מהירידה באוכלוסיית האריות. כדי לשפר את סיכויי הישרדותם מנטרים בקפדנות את זמינות הטרף והמים עבור האריות ודואגים שיוכלו לנוע בחופשיות בתוך תחומי היער. אבל על תנועת הרועים ועדרי הכופלו שבבעלותם מפקחים כדי לקצץ בזכויותיהם. האנשים נמצאים תחת לחץ מצד פקידי היערות להקטין את גודל משפחתם ואת גודל עדריהם.

אשוק שרימלי (Ashok Shrimali), פעיל זכויות אדם, שהארגון הלא-ממשלתי שבו הוא עובד ניהל מסע להגנה על זכויות הרועים, אישר כי לפני כמה שנים הציעו לו פקידי רשות היערות עסקת תן וקח: הם היו מוכנים להנפיק תעודות לידה לילדים שנולדו ביער גיר, רק אם הוריהם יציגו מסמכים המעידים שעברו עיקור.

הרועים ושוכני היערות בשמורת גיר נתונים לחלוטין לחסדי רשות היערות כשהם נזקקים למסמכים, משום שאין במקום גופי ממשל עצמי, ורשות היערות – ולא רשות המסים – היא המחזיקה בסמכות הביצועית על כל שטחי היערות במדינה (ולכן גם על כל האזורים המוגנים והתושבים הגרים בהם). רמבהיי (Rambhai) ניסח זאת עבורי כך: "תגדי, למה האריות נחשבים ואנו לא? רשות היערות עשתה מפקד דקדקני שלנו, רק כאשר תכננה לפנות אותנו. היית מאמינה – הבקר שלנו מופיע ברשומות היתרי המרעה, אבל לנו אין מסמכים מזהים או מסמכים שמוכיחים שאנו תושבי המקום". כפי שהראה גיימס סקוט, חלק ניכר מכוחה של המדינה המודרנית מופעל באמצעות פרקטיקות הרישום שלה: סקרים, מפקדי תושבים, מסמכי זיהוי, סטטיסטיקות, דוחות, הנחיות בירוקרטיות, הודעות מינהליות, פסקי דין (Scott 1998). בהיעדר תעודות בעלות על הקרקע ומסמכי זיהוי אישיים, הרועים אינם יכולים לנהל משא ומתן על תביעות לפיצוי כאשר מנסים לעקור אותם. היתרי מרעה (*maswadi passes*), המתעדים את מספר ראשי הבקר המורשים לנוע בתוך תחומי היער ואת האגרות שיש לשלם תמורתם, הם אמצעי הזיהוי היחיד הנמצא ברשותם של הרועים. הם תלויים לפיכך בבקר שלהם כדי להוכיח את זהותם, את מקום מגוריהם ואת הוותק שלהם במקום על מנת שיוכלו להבטיח את זכויותיהם ביער גיר. פעילים חברתיים עודדו את הרועים לשלם את הקנס הגבוה יחסית בגין הפרת תקנות רשות היערות, האוסרות לרעות פרות המניבות חלב בפארק הלאומי, במקום לשלם סכום כסף קטן יותר כשוחד לפקידי

הרשות. בהיעדר כל מסמכים אחרים הקבלות על תשלום הקנסות עשויות לשמש הוכחה למגורים באזור.

בסקר שערכה רשות היערות ב-1971 חולקו הרועים החיים בתחומי המקלט לשלוש קבוצות: רועים שהוכרו כ"קבועים", רועים שסווגו כ"בלתי קבועים" וכאלה שתויגו כ"בלתי חוקיים". על מנת להיחשב "קבועים", מעמד שהוענק רק לגבר מבוגר אחד בכל משפחה, נדרשו התושבים להמציא "היתר מרעה", שהונפק לפחות עשר שנים קודם לכן. נוסף על כך נדרש המבקש להוכיח, כי אינו עוסק במקצוע אחר מלבד גידול בעלי חיים וכי אין לו שום אדמה או בית מחוץ ליער גיר באזור הנמצא בתחום אחריותה המינהלית של רשות המסים. כך נוצרו בתוך תחומי המדינה צורות שונות של אזרחות ונתינות, שכל אחת מהן מקנה זכות שונה לתושבות, לבעלות על רכוש ולהמשיך ולהחזיק בדפוס מחיה מסורתית. כל בני משפחות הרועים, מלבד הבנים הבכורים הזכאים לרשת את מעמדם ה"קבוע" של אבותיהם, הפכו באחת לתושבים "בלתי קבועים", שנאלצים לשלם קנסות על רעיית בקר בתחומי המקלט. בנוותיהם ואחיותיהם שנישאו לבני הכפרים הסמוכים ליער גיר קיבלו עתה מעמד של "תיירות", שכדי לבקר את קרובי משפחתן החיים באזור המוגן עליהן לקנות כרטיס כניסה יומי לאזור המוגן.

הסניף ההודי של הקרן העולמית לשימור הטבע וממשלת מדינת גוג'ראט, המשתפים פעולה בשם טובת הכלל – שימור הטבע, מבקשים להמשיך ולהרחיב את ההגבלות על זכויות התושבים של יער גיר, ובמידת האפשר לפנות אותם לחלוטין מהאזור. ב-1997, לאחר שהוצע להפוך את כל האזור המוגן לפארק לאומי, הוציא הממשל המחוזי בג'ונגל צווי פינוי למשפחות המלדהארי שנותרו במקלט חיות הבר גיר. ההחלטה התקבלה בעקבות פסיקת בית המשפט העליון בעתירה, שהוגשה על ידי המרכז למשפט סביבתי של הסניף ההודי של הקרן העולמית לשימור הטבע, לאכוף את החוק הלאומי להגנת חיות הבר. אבל בהסכמיה עם הבנק העולמי קיבלה עליה ממשלת הודו מחויבות סותרת: למשך תקופת הפרויקט ובתחומיו, מדיניות הבנק העולמי להבטיח את זכויותיהן של אוכלוסיות ילידיות ולהגן על הנפגעים מפרויקטים של פינוי כפוי, אמורה לפיכך לגבור במקרה זה על חוקי המדינה, הדורשים לפנות כל אדם החי באזור המוגדר כפארק לאומי (World Bank 1996). פעילי השטח החלו לעשות שימוש אסטרטגי בנורמות הבנק העולמי וניצלו את הפער בין לבין החקיקה הסביבתית המדינתית כדי להחליש מצד אחד את חוק המדינה ולקדם מצד אחר תביעות המבוססות על זכויותיהם המנהגיות של שוכני היערות והקהילות הילידיות. עם זאת, כדי לעגן את זכויותיהם של האנשים למשאבי הטבע במסגרת יציבה יותר מאשר דין הפרויקט (project law) הזמני של הבנק העולמי, ניסו הפעילים בארגונים החברתיים לקדם שינויים מערכתיים יותר. הקמפיין למען שליטה עממית על משאבי הטבע (The Campaign for People's Control over Natural Resources), קואליציה ארצית רחבה של ארגונים לא ממשלתיים, מבקש להגן על זכויותיהן המנהגיות הקולקטיביות של קהילות מקומיות (רועים, קהילות דייגים, איכרים עניים וזעירים, פועלים חסרי אדמה ועמים ילידיים) לקרקע, מים

ויערות. המערכה הציבורית מערערת על התשתית המשפטית של אותם חוקים קולוניאליים במקורם לתפיסת אדמות ולהגנה על יערות וחיות בר, המבוססים על עקרון ההפקעה לצורכי הציבור.

הארגונים גם הסכו את תשומת הלב לסתירות בעקרונות הממשליות הניאו-ליברלית הירוקה של הבנק העולמי, המתגמלת ניהול קפדני של המגוון הביולוגי ואוסרת לעקור בכפייה שוכני יערות, ובה בעת ממליצה למדינות הלוויות מן הבנק העולמי להפריט את משאבי המינרלים שלהן ולעשות בהם שימוש מסחרי, בייחוד לייצור המיועד לייצוא. הארגונים חוללו שינוי בדיון הציבורי בנושא השימור ביער גיר בכך שעתרו לבית המשפט נגד חציבה בלתי חוקית של אבני הגיר ביער. הם הראו שכרייה בהיקף נרחב של אבני גיר והובלתן למפעלי המלט המקיפים את יער גיר מהוות איום גדול יותר על האריות מקהילות הרועים, שאורח חייהן מבוסס על מעורבות מתונה וזהירה בסביבה. בעקבות לחצי חברות המלט, המעוניינות בגישה קלה וזולה למרכיבי אבן הגיר באזור המוגן, ניסתה ממשלת גוג'רט מצידה לטעון שיש להעביר את האריות לפארקים לאומיים ולמקלטי חיות בר במחוזות שכנים, בנימוק שעודף אריות ביער הביא אותו אל סף הקיבולת. אבל הצעה זו נתקלה בהתנגדות הן מצד הרועים, שחששו שהם יהיו הבאים בתור לפינוי, והן מצד תומכי השימור.

החברה האזרחית, תפיסות קוסמופוליטיות יריבות בדבר הטבע — וטובת הכלל

אפשר לפרש את החומרים שאספתי על העימות "בין פארקים לאנשים" ביער גיר כמקרה בוחן של תפיסות קוסמופוליטיות מתחרות (competing cosmopolitanisms). המקרה מבליט את הניגוד בין שתי תפיסות בדבר היחסים בין קהילות מקומיות לבין הטבע, שמהן נגזרים דגמים שונים מאוד זה מזה של אזרחות (עולמית). את חסידי התפיסה האחת כיניתי "מומחים נטולי עכבות" (footloose experts) ואת חסידיה של השנייה — "קוסמופוליטנים שורשיים" (rooted cosmopolitans).⁹ שתיהן אינן תפיסות לאומיות צרות, אך בכך מסתיים הדמיון ביניהן. הגישה הראשונה, המבוססת על משטר גלובלי של שימור מגוון המינים הביולוגי, מבטאת חזון כוללני וטכנוקרטי שמשותף למומחים העובדים עבור ארגונים בינלאומיים וארגונים לא ממשלתיים — בינלאומיים ולאומיים — ורואים עצמם כנציגיהם של בעלי העניין הגלובליים (global stakeholders) בטבע. בתפיסה היריבה מחזיקים פעילים בקבוצות למען זכויות אדם

⁹ להצגה מפורטת של הטעון בחלק זה ראו Randeria 2003b. סידני טארו מגדיר את הביטוי "קוסמופוליטנים שורשיים" (rooted cosmopolitans) כ"אנשים הנטועים בהקשרים לאומיים ספציפיים, אך מעורבים באופן סדיר בפעילויות הדורשת את מעורבותם ברשתות טרנס-לאומיות של קשרים ועימותים" (Tarrow 2001, 8). אני משתמשת במונח זה באופן שונה וצר יותר, המתייחס רק לאותם שחקנים הפועלים מתוך החברה האזרחית בשטח, פעילים בעלי תפיסה קוסמופוליטית שיש להם מחויבות רבה להגנה על זכויותיהן של קהילות מקומיות ואשר לשם כך פועלים לעתים גם מחוץ לתחומי הזירה הלאומית.

מבוססות קהילה, העומדים על כך שהגנה על הסביבה וניצול משאבי טבע אינם עניינם טכניים אלא סוגיות פוליטיות. הם טוענים, שלא ניתן לבודד בעיות אקולוגיות משאלות של כלכלה פוליטית, צדק חברתי וזכויות אזרח. פעילים אלו, שאינם מחויבים לנאמנות לאומית ולתפיסה שהמדינה במרכזה, עשויים לחפש בני ברית אסטרטגיים גם מחוץ למדינת הלאום, אך צורכי ההישרדות והדפוסים התרבותיים של קהילות תלויות משאבים קודמים בעיניהם לזכויותיו של הטבע. כדי לקדם את דרישות ציבור תומכיהם העממי, הקוסמופוליטנים השורשיים הללו כורתים לעתים קרובות בריתות טרנס-לאומיות לקידום נושא ספציפי. הם מערערים על הגדרת טובת הכלל, שאותה מעלים מומחים (בינלאומיים והמדינה, אך הפרקטיקות והרעיונות הפוליטיים שלהם אינם מוגבלים לעולמות-החיים (lifeworlds) המקומיים, שעליהם הם מבקשים להגן, ואינם מוכתבים על ידיהם. שלא כמו המומחים, שיש להם מעט ידע ביחס לעולמות-החיים המקומיים, ועוד פחות מכך סימפטיה אליהם, פעילים אלה מעלים על נס את הידע המקומי על הטבע ואת מגוון הנופים והתרבויות המקומיים, כמו גם את ריבוי התפיסות בדבר החיים הטובים בקרב קהילות שונות. הם מבססים את ההגנה על הזכויות המסורתיות של קהילות באמצעות תערוכת חופשית של נורמות השאלות ממקורות שונים. הגנה זו מנוסחת במונחים של זכויות אדם אוניברסליות, של זכויות קהילות ילידיות ושל חשיבותו של הידע המקומי על הטבע לקיימות סביבתית – כולם חלק משיח גלובלי המערער על הסדר הקיים.

בריאיון שהתפרסם בזמן האחרון הציע אולריך בק (Beck) להמשיג את הקוסמופוליטיות כגלובליזציה פנימית, כתהליך שבו סוגיות בעלות חשיבות גלובלית הופכות לחלק מעולמות-החיים המקומיים. אך כאשר בק ממליץ ש"נחשוב על הקוסמופוליטיות כתפיסה שאינה מוחקת בהכרח את נקודת המבט המקומית", הוא משאיר את שאלת טיב היחסים בין הערכים הקוסמופוליטיים לזירה המקומית פתוחה (Boyne 2001, 184). מתוך החומר שלי עולה כי תפיסות וסגנונות קוסמופוליטיים שונים ביחס לשימור הטבע, כפי שהם מיוצגים על ידי מומחים נטולי עכבות וקוסמופוליטנים שורשיים, נבדלים זה מזה באופן משמעותי מבחינת מידת עניינם ואופן התמודדותם עם המקומי. המומחים – בני השיח המועדפים של גופי משילות לאומיים ובינלאומיים – משתייכים לחוג של אליטות בעלות נידות גבוהה, האחראיות להכנת תוכניות ליישוב בעיות סביבתיות גלובליות המיושמות בכל רחבי העולם. המומחים מדגישים את האובייקטיביות ואת התוקף המדעי של הידע שעליו מבוססת המדיניות שעליה הם ממליצים, ואילו פעילי השטח מצביעים על כך שמערכות הידע הסביבתי המקומיות עדיפות מבחינה אקולוגית, הולמות מבחינה תרבותית ורגישות להקשר המקומי שבו הן נטועות.

עם זאת, מקרה זה מראה כי אל לנו להסיק ששחקנים אלה של החברה האזרחית, על תפיסותיהם הקוסמופוליטיות המתחרות ביחס לטבע וטובת הכלל, נמצאים בהכרח בעימות עם מדינת הלאום או פועלים מעבר לה. שכן, כפי שפרגוסון וגופטה (Ferguson and Gupta 2002) מזכירים, ארגונים לא ממשלתיים וארגונים טרנס-לאומיים אחרים אינם

נמצאים "מתחת" או "מעל" למדינה אלא מהווים חלק בלתי נפרד ממנגנון הממשליות הטרנס-לאומי:

מנגנון זה אינו מחליף את המערכת הישנה של מדינות לאום... אלא עוטף אותה ומתקיים בצדה. מנקודת מבט כזו סביר מאוד להתייחס לארגונים החדשים... לא כמי שקוראים תיגר על המדינה ולוחצים עליה מלמטה, אלא כגופים המתקיימים במקביל לזרועות המדינה: לעתים הם יריביה; לעתים הם משרתיה; לעתים הם מתפקדים ככלבי שמירה שלה; לעתים כטפילים עליה — אך בכל מקרה, הם פועלים עמה באותו מישור ובאותו מרחב גלובלי (שם, 994).

בעימות המתרחש ביער גיר, לדוגמה, ארגון השימור הלא-ממשלתי — הסניף ההודי של הקרן העולמית לשימור הטבע — מצא בני ברית בקרב פקידי רשות היערות בממשלת גוג'רט. שני הגופים חברו כדי לקדם סדר יום גלובלי של שימור הטבע תוך שימוש בחקיקה לאומית להגנת חיות בר ופארקים לאומיים. לפעילי השטח, אשר מפנים תביעות בשם קהילות מקומיות הן לארגונים בינלאומיים והן למדינה, יש עמדה אמביוולנטית ביחס לכיבוד תביעותיה של המדינה לריבונות על אוכלוסייתה ועל משאבי הטבע שבטריטוריה שלה (Randeria 2003a). במקרה של יער גיר הם הצליחו עד כה להבטיח את זכויות הרועים באמצעות הפעלת לחץ על הממשלה המרכזית, שמתוקף תנאי ההלוואה שלקחה חייבת לציית לתנאי האשראי של הבנק העולמי, לרבות לסטנדרטים של הבנק בנוגע ליישוב מחדש. עם זאת, סביר שעם סיום הפרויקט של הבנק העולמי יבוא הקץ על איזון עדין זה.

למרבחה האירוניה, פינוי הרועים מיער גיר, שאותו יזמו ממשלת גוג'רט והסניף ההודי של קרן השימור העולמית, נמנע באופן זמני על ידי נורמות הבנק העולמי שבהן השתמשו פעילי השטח. עם זאת, בכך אילצו את הממשלה המרכזית להתעלם מהחלטת בית המשפט העליון, אשר בעקבות עתירת הסניף ההודי של קרן השימור העולמית פסק שחובה על הממשלה ליישם את חוקי הסביבה שלה עצמה. בבית המשפט טענה המדינה שאין ברשותה המימון, כוח האדם והציוד הדרוש כדי לאכוף את חוק הגנת חיות הבר בכל האזורים המוגנים שבתחומיה. כך עושה "המדינה הערמומית" שימוש בחולשתה לכאורה: היא תמרנה את עצמה למצב שבו אי-אפשר לתלות בה את האשם לאי-אכיפת חוקיה שלה ופטרה את עצמה באופן סלקטיבי מאחריות (Randeria 2001, 2003a).

שני סוגי הקוסמופוליטנים מתנגדים לחזון המודרניזציה והפיתוח של מדינת הלאום, המבקש להשתמש במשאבי טבע לצמיחה כלכלית. אך בעוד שמומחי הסביבה מתנגדים לחזון זה כדי לקדם חזון גלובלי של הגנה על זכויות הטבע, פעילי השטח דואגים להגנה על זכויות מנהגיות למשאבים שהם חלק מנחלת הכלל. אלה ואלה מסתמכים על נורמות בינלאומיות, הלקוחות ממקורות שמעבר למסגרת הרגולטורית של המדינה — מסגרת שהם מבקשים להרחיב ולשנות. המומחים אמביוולנטיים ביחס לתביעות המדינה לריבונות על משאבי הטבע שבשטחה, שכן הם מעדיפים שהטבע יהיה כפוף לשלטון המומחים ולא

לאינטרס הלאומי. פעילי השטח מותחים ביקורת הן על מדיניות ופרויקטים של פיתוח שמובילה המדינה והן על אלה המונעים על ידי כוחות השוק. הם טוענים כי התערבות המדינה בשם כוחות השוק מכרסמת בזכויות הקהילות המקומיות ומסכנת את נחלות הציבור (אדמות מרעה, אזורי דיג בחופים ובפנים הארץ, שטחים מיוערים, נאות דשא, יערות, נהרות, מאגרי מים כפריים וברכות). מנקודת מבטם, בשני המקרים מדובר במהלכים המונחתים מלמעלה למטה למען הגברת ניצולם של משאבי הטבע ותוך התעלמות מהשפעות ההפרטה והמסחור על המערכות האקולוגיות השבריריות ומקורות המחיה של העניים שכה תלויים בהם. בעיניהם, הן המדינה והן השוק – כמו גם החיבור החדש ביניהם במסגרת ממשליות סביבתית ניאוליברלית חובקת עולם – מאיימים על משאבים שהם נחלת הכלל, ומבוססים הן על דפוסים מסורתיים של גישה ושימוש והן על הסדרים קהילתיים המעוגנים בידע מקומי ביחס לטבע.

גלוקליזציה של המשפט ודילמות ביחס לדה-קולוניזציה של הדמיון

עם החלתו של המשפט המקובל האנגלי (common law) ברחבי האימפריה הבריטית יוצא עקרון ההפקעה לצורכי ציבור (eminent domain) אל המושבות. עיקרון זה מתייחס לסמכותה של המדינה לנכס לעצמה רכוש בלא הסכמת בעליו ולהמירו לשימוש הציבור מתוקף עליונות שליטתה על כל הקרקעות שבתחום שיפוטה, אותה מקנה לה ריבונותה. מדינות פוסט-קולוניאליות בכל רחבי העולם ממשיכות להשתמש בעיקרון זה גם כיום כדי לייצר לגיטימציה לבעלות המדינה ולשליטתה על האדמות, לבעלותה על כל משאבי הטבע שאינם נמצאים בבעלות פרטית, ולזכותה לתפוס עליהם חזקה למען מטרה ציבורית. המדינה הפוסט-קולוניאלית ההודית אימצה את הקונסטרוקציה המשפטית האנגלו-סקסית של "הפקעה לצורכי ציבור" בלא שינוי ובכך היא ממשיכה מסורת קולוניאלית ארוכה של נישול הקהילות המקומיות. עד לשנות השמונים של המאה ה-20, בתקופת המדינה הפוסט-קולוניאלית המתפתחת, התייחס הביטוי "מטרה ציבורית" לפרויקטים של תשתיות כגון סכרים, תעלות השקיה, כבישים או מתקנים צבאיים. מכיוון שהביטוי "מטרה ציבורית" לא הוגדר בחוק, יכולה המדינה ההודית, כמו המדינה הקולוניאלית שקדמה לה, לעשות בו שימוש גמיש ומשתנה. ואכן, תחת משטר הממשליות הניאו-ליברלי גם הקמתם של מפעלים פרטיים או בתי מלון בפארקים הלאומיים הוכרזה כ"מטרה ציבורית".

בעבר כבר עסקתי בהרחבה במאבקי הפוליטיים הממושכים של קהילות מקומיות ושל רשתות פעילי שטח למען שליטת האוכלוסייה במשאבי הטבע (אדמות יער ויבול, שטחי מרעה ציבוריים, מים, מחצבים) באזורים שונים של הודו (Randeria 2001; 2003a). פעילים אלו ערערו על השימוש שעושה המדינה בסמכות ה"הפקעה לצורכי ציבור" כדי לנשל אוכלוסיות מקומיות ממשאבים ולתבוע לעצמה זכויות בעלות בלתי מוגבלות על היערות, המחצבים והמים שבתחום ריבונותה. הם מבקשים להחליף סמכות זו בדוקטרינה

האמריקנית, הרואה את המדינה כ"נאמן הציבור" ומערערת על טבעו האבסולוטי של מושג ההפקעה לצורכי הציבור. עיקרון זה, המיושם בכתי משפט אמריקניים בתיקים העוסקים בענייני הסביבה, מטיל חובות ומגבלות שונות על השימוש במשאבי טבע ומכירתם על ידי המדינה, שכן הוא רואה במדינה נאמן של משאבי הטבע שבשטחה ולא הבעלים שלהם. במסגרת תהליכים אלו של פרטיקולריזציה של המשפט המערבי בהודו והפיכתו לחלק מהניב המקומי (Merry 1997), מקבלות הנורמות המערביות דגשים וסגנון ייחודיים, כאשר הן מתורגמות ומבויתות על ידי קוסמופוליטנים שורשיים במאבקים פוליטיים ספציפיים (Randeria 2003b). בה בעת ניתן להבין תהליכים אלו גם כקוסמופוליטיזציה של הנוף המשפטי בהודו.

מנקודת מבט פוסט-קולוניאלית אפשר כמובן לדחות את רעיונות האזרחות, הריבונות או זכויות האדם בשל מימושן החלקי מדי, בייחוד בתנאים של שליטה פוליטית גלובלית ואי-שוויון כלכלי. אפשר גם לנסות לחפש חלופות ילידיות אותנטיות במקום רעיונות אלה, שמקורם האירופי ניכר בהם. במקום זאת ניסו הפעילים לדחוק הצידה עיקרון משפטי שמקורו קולוניאלי באמצעות קריאה להחלפתו בעיקרון אמריקני עכשווי הולם יותר. התפיסות והפרקטיקות הפוליטיות של קוסמופוליטנים שורשיים כאלה בקהילה נוצרו אמנם בהקשר המקומי ומנוסחות בשפתו, אך ברור שאינן מקומיות לחלוטין.

זוהי לא רק דוגמה מעניינת לתהליך יצירתי של גלוקליזציה של נורמות משפטיות על ידי שחקנים לא מדינתיים, אלא גם ערוץ מעניין של תהליך האמריקניזציה של המשפט ההודי, שאותו מקדמים במקרה זה פעילי שטח המתנגדים לאכיפת מתכונות גלובליות אחידות של שימור המגוון הביולוגי וחיות הבר.¹⁰ נתיב מפותל זה של העברת נורמות סביבתיות בין הודו לארצות הברית, שתי מושבות קולוניאליות לשעבר, צריך להזכיר לנו, עד כמה אמביוולנטית התביעה ל"דה-קולוניזציה של הדמיון" נוכח ההגמוניה הגלובלית של המשפט האמריקני (Pieterse and Parekh 1995). בפריפריה ילבש הערעור על מרכזיות המערב (decentering the west) אופי פרדוקסלי. כפי שטען סנטוס בדיונו בהבדלים בבסיס האפיסטמולוגי של תהליכים כאלה בצפון ובדרום, "בתור תוצר של אימפריה, הדרום הוא ביתו של הדרום, במקום שבו הדרום אינו בבית" (Santos 1995, 510). בק מצדו טוען כי הדמיון הדיאלוגי הוא מאפיין חשוב של הקוסמופוליטיות (Beck 2002, 18). במקרה שלפנינו, רק אצל פעילי השטח הקוסמופוליטיים ניתן לזהות מרחק אירוני מתרבותם, מרחק המאפשר להם דרכים יצירתיות לאתר מתחים בתוך סדרים משפטיים שונים וביניהם.

בחנתי כאן את האסטרטגיות הפוליטיות של כמה סובייקטים פוסט-קולוניאליים אלו,

¹⁰ דיון כללי על תהליכי טרנס-לאומיות של המשפט ועל תפקידם של שחקנים לא מדינתיים בהם אצל Günther and Randeria 2003. במקומות אחרים (Randeria 2001; 2003a) דנתי בפירוט בצירים השונים של תהליכי טרנס-לאומיות משפטיים, בכמה מן ההשלכות האמביוולנטיות והפרדוקסיות של הריבוי המשפטי כמו גם במשחק הגומלין בין המדינה, המוסדות הבינלאומיים ושחקני החברה האזרחית, כפי שבאו לידי ביטוי בהודו.

שבעקבות אולריך בק אפשר לאפיין אותם כמי שיש להם "גם כנפיים וגם שורשים" (Boyne 2001, 48). במילותיו של בק, השינויים במיקומם של קוסמופוליטניים אלו כרוכים ב"יחס פוליגמי אל המקום", אף על פי שבניגוד לתפיסת הקוסמופוליטיות שלו, יחס זה משקף ריבוי נקודות אחיזה בתוך עולם של מדינות (שם, 50).

החומרים האמפיריים שאספתי משוליה החברתיים והטריטוריאליים של המדינה היהודית מדגימים לפנינו צורות גלובליות חדשות של משטרים ניאו-קולוניאליים סביבתיים, שאינן מופיעות במקרה זה בטרתן אלא במלוא מורכבותן, מלוכלכות ומעורבות; בכך הן מערערות על כל סיפור פשוט של מעבר מקולוניאליזם לפוסט-קולוניאליזם. יתר על כן, החומרים מצביעים על חוסר הליניאריות של תהליכי הדה-קולוניזציה, שבהם רעיונות קולוניאליים ופרקטיקות מוסדיות שמיישמת המדינה הפוסט-קולוניאלית שזורים בתהליכים — לעתים סמויים מן העין — של קולוניאליזם פנימי וגלובליזציה. בעיני אנשים רבים בהודו הגלובליזציה נתפסת כתהליך של קולוניזציה מחודשת של הפריפריה. הגלובליזציה לא הובילה לריבוי תפיסות של הטבע הודות לשאלת מרכיבים של קוסמולוגיות לא-מערביות או באמצעות הכללתם של סוגי ידע שוליים. להפך: המשילות הסביבתית הגלובלית משליטה אחידות ברחבי העולם עוד יותר מהמשטרים הקולוניאליים שקדמו לה, לא רק בגלל ההגמוניה הנמשכת של תפיסות מערביות של שימור הטבע, המגלמות תערובת של גישות אימפריאליות ותועלתניות, אלא גם משום שמשטרי הפיקוח החדשים שתוכננו והופעלו על ידי הבנק העולמי מחלחלים לכל הארצות הלוות מן הבנק באמצעות יחסי הגומלין שלו עם המדינה ועם ארגונים לא-ממשלתיים בינלאומיים.

תפיסת הפוסט-קולוניאליות שבה אני מחזיקה מתבססת על אותן פרספקטיבות תיאורטיות במדעי החברה ובלמודי התרבות, אשר בניסיון להסביר או להבין את עולמנו העכשווי מקנות קדימות ליחסים הבלתי-שוויוניים בין הצפון לדרום, הן בעבר והן בהווה, יחסים שהם תוצר היסטורי של הקולוניאליזם. מנקודת מבט כזו, הפריפריה זוכה לקדימות אפיסטמולוגית רק במובן זה, שלעתים קרובות ניתן לראות ולזהות בכירור מבני כוח והיררכיות ארגוניות של ידע דווקא מן השוליים. שוליים אלה אינם רק הפריפריה של המערכת העולמית, אלא גם של מדינת הלאום. כיוון שעוצב תחת תנאים של אי-שוויון גלובלי, דימוין העצמי של החברות (פוסט)קולוניאליות התהווה מתוך מודעות חריפה להימצאותן במערכת של יחסי גומלין. לעומת זאת, אחד המאפיינים המרכזיים של האופן שבו תופס המערב את עצמו, הוא ההנחה הפרדוקסלית, מצד אחד, בדבר ייחודיותו ההיסטורית והתרבותית, ומצד שני — בדבר האוניברסליות שלו, או ליתר דיוק, ההנחה שאפשר וגם רצוי להפוך את הפרטיקולריות ההיסטורית שלו לאוניברסלית. ההגמוניה של המדע המערבי ושל משטרי המשילות הסביבתית המבוססים עליו דוחקת ידע מן השוליים הפריפריאליים ועל אודותיהם לדרגת "ידע מקומי". אך כאתר של ייצור ידע ביקורתי הפריפריה היא בעת ובעונה אחת אתר ייחודי ומבטיח — ומקום הנמצא בעמדת נחיתות. אם הדרום חותר לערער על האירוצנטריות ולהשאיר אותה מאחוריו, הוא חייב למצוא

לעצמו שפה משלו כדי לפתוח בדיאלוג עם המטרופולין, שפה שתאפשר לו לנווט את דרכו בין חיבוק הדוב של האוניברסליות מזה לבין איי הפרטיקולריות התרבותית והילידיות (nativism) מזה. במקום לאמץ חזון פסימי בדבר עתידנו ולהניח שהכוחות והמוסדות הגלובליים כבר התנחלו בו והשתלטו עליו (מחדש) – יצטרך פרויקט פוליטי משותף כזה להתמודד עם ההיסטוריות הסבוכות של המודרניות מצד אחד, ועם הצל הארוך שמטיל הקולוניאליזם על קהילות מקומיות, מן הצד האחר.

ביבליוגרפיה

- Adams, William M., and Martin Mulligan, 2002. *Decolonizing Nature: Strategies for Conservation in a Postcolonial Era*, London: Earthscan.
- Apte, T., and A. Kothari, 2000. *Joint Protected Area Management: A Simple Guide to How It Will Benefit Wildlife and Humans*, Pune: Kalpavriksh.
- Beck, Ulrich, 2002. "The Cosmopolitan Society and Its Enemies," *Theory, Culture and Society* 19(1-2): 17-44.
- Boyne, Roy, 2001. "Cosmopolis and Risk: A Conversation with Ulrich Beck," *Theory, Culture and Society* 18(4): 47-63.
- Brosius, Peter J., 1999. "Anthropological Engagements with Environmentalism," *Current Anthropology* 40(3): 277-309.
- Chapin, Mac, 2004. "A Challenge to Conservationists," *World Watch* (November/December): 17-31.
- Cohn, Bernard, 1996. *Colonialism and Its Forms of Knowledge*, Princeton: Princeton University Press.
- Conrad, Sebastian, and Shalini Randeria, (eds.), 2002. *Jenseits des Eurozentrismus: Geteilte Geschichte in einer (Post)kolonialen Welt*, Frankfurt: Campus Verlag.
- Das, Veena, and Deborah Poole, 2004. *Anthropology in the Margins of the State*, New Delhi: Oxford University Press.
- Divan, Shyam, and Armin Rosencranz, 2002. *Environmental Law and Policy in India: Cases, Materials and Statutes*, New Delhi: Oxford University Press.
- Escobar, Arturo, 1995. *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*, Princeton: Princeton University Press.
- Ferguson, James, 1990. *The Anti-Politics Machine: "Development," Depoliticization, Bureaucratic Power in Lesotho*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ferguson, James, and Akhil Gupta, 2002. "Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality," *American Ethnologist* 29(4): 981-1002.

- Fitzpatrick, Peter, 2001. "Bare Sovereignty: Homo Sacer and the Insistence of Law," *Theory and Event* 5(2): 67–81.
- Gadgil, Madhav, and Ramachandra Guha, 1993. *This Fissured Land: An Ecological History of India*, Berkeley: University of California Press.
- Goldman, Michael, 2001. "Constructing an Environmental State: Eco-Governmentality and Other Transnational Practices of a 'Green' World Bank," *Social Problems* 48(4): 499–523.
- Grove, Richard H., 1995. *Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Island Edens and the Origins of Environmentalism, 1600–1800*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Günther, Klaus, and Shalini Randeria, 2003. *Recht im Prozess der Globalisierung*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Heins, Volker, 2001. *Der Neue Transnationalismus: Nichtregierungsorganisationen und Firmen im Konflikt um die Rohstoffe der Biotechnologie*, Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Kothari, A., N. Singh, and S. Suri (eds.), 1996. *People and Protected Areas: Towards Participatory Conservation in India*, New Delhi: Sage Publications.
- Merry, Sally Engle, 1997. "Legal Pluralism and Transnational Culture," in Richard Wilson (ed.), *Human Rights, Culture and Context, Anthropological Perspectives*, London and Sterling, VA: Pluto Press, pp. 28–48.
- Narayan, Shankar, 1996. "Joint Management of Gir National Park," in A. Kothari, N. Singh and S. Suri (eds.), *People and Protected Areas: Towards Participatory Conservation in India*, New Delhi: Sage Publications, pp. 212–225.
- Orlove, Benjamin, and Stephen Brush, 1996. "Anthropology and the Conservation of Biodiversity," *Annual Review of Anthropology* 25: 329–352.
- Pieterse, Jan Nederveen, and Bhikhu Parekh (eds.), 1995. *The Decolonization of the Imagination: Culture, Knowledge and Power*, London: Routledge.
- Randeria, Shalini, 2001. "Local Refractions of Global Governance: Legal Plurality, International Institutions, NGOs and the Post-Colonial State in India," Habilitation Thesis, Faculty of Political and Social Sciences, Free University of Berlin.
- , 2002. "Entangled Histories of Uneven Modernities," in Yehuda Elkana, Ivan Krastev, Elisio Macamo and Shalini Randeria (eds.), *Unraveling Ties: From Social Cohesion to New Practices of Connectedness*, Frankfurt and New York: Campus, pp. 284–312.
- , 2003a. "Between Cunning States and Unaccountable International Institutions: Social Movements and Rights of Local Communities to Common Property Resources," *European Journal of Sociology* 43(1): 27–60.
- , 2003b. "Footloose Experts vs. Rooted Transnationalists: Divergent Visions of Cosmopolitanism and the Common Good," *Tsantsa* 8: 74–85.

- Rangarajan, Mahesh, 2006. "Battles for Nature: Contesting Wildlife Conservation in Twentieth-Century India," Christof Mauch, Nathan Stoltzfus and Douglas R. Weiner (eds.), *Shades of Green: Environmental Activism Around the Globe*, Oxford: Rowman and Little Field, pp. 161–182.
- Robertson, Roland, 1995. "Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity," in Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson (eds.), *Global Modernities*. London: Sage Publications, pp. 25–44.
- Santos, Boaventura de Sousa, 1995. *Towards a New Common Sense: Law, Science and Politics in a Paradigmatic Transition*, London: Routledge.
- Scott, James, 1998. *Seeking Like a State*, New Haven: Yale University Press.
- Shiva, Vandana, 1993. *Monocultures of the Mind: Perspectives on Biodiversity and Biotechnology*, London: Zed Books.
- Singh, H. S., and R. D. Kamboj, 1996. *Biodiversity Conservation Plan for Gir (A Management Plan for Gir Sanctuary and National Park)* 2 vols., Gandhinagar: Government of Gujarat.
- Stoler, Ann Laura, and Frederick Cooper, 1997. "Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda," in Frederick Cooper and Ann Laura Stoler (eds.), *The Tensions of Empire*, Berkeley: University of California Press, pp. 1–56.
- Tarrow, Sidney, 2001. "Rooted Cosmopolitans: Transnational Activists in a World of States," unpublished paper presented at the Workshop on Transnational Contention, 2 November, University of Wisconsin, Madison.
- Wilder, Lisa, 1997. "Local Futures? From Denunciation to Revalorization of the Indigenous Other," in Günther Teubner (ed.) *Global Law Without a State*, Dartmouth: Aldershot, pp. 215–256.
- Wilk, Richard R., 1995. "Learning to Be Local in Belize: Global Systems of Common Difference," in Daniel Miller (ed.), *Worlds Apart*, London: Routledge, pp. 110–133.
- World Bank, 1996. "Staff Appraisal Report: India, Ecodevelopment Project," Report No. 4914-IN, 3 August.